

Ahlâkî Erdemlerin Mihveri Olarak Adalet: Celâleddin ed-Devvânî'nin Düşüncesinde Denge ve Ölçü Arayışı¹

Zarife Bekmezci

Yüksek Lisans Öğrencisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi,
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
devavar35@gmail.com
Orcid id: 0009-0004-4079-5474

Ömer Faruk Erdoğan

Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
omerfaruk.erdogan@dpu.edu.tr
Orcid id: 0000-0003-4131-3532

Öz

Bu çalışma, 15. yüzyıl İslâm düşünürü olan Celâleddin Devvânî'nin adalet anlayışını, İslâm ahlâk felsefesi bağlamında ele almaktadır. Devvânî, adaleti yalnızca bireysel bir fazilet olarak değil aynı zamanda toplumsal düzenin temel prensibi ve ilâhî bir yükümlülük olarak değerlendirmiştir. Ona göre adalet; hikmet, cesaret ve iffet gibi temel erdemlerin dengeli biçimde ve birbirleriyle sıkı bir bağ kurmasıyla ortaya çıkan kapsayıcı bir erdemdir. Adaletin mutlak anlamda gerçekleşebilmesi, sadece insan aklına değil, aynı zamanda vahyin rehberliğine ve ilâhî lütufla bireyin derûnî olgunluğa ulaşmasına bağlıdır. Devvânî, adaletin insanlar tarafından araçsallaştırılmasına karşı çıkarak onun yalnızca hakkaniyet ilkesine dayanması gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca Devvânî'nin Aristoteles'in "orta yol" (mesotes)

¹ **İntihal Taraması/Plagiarism Detection:** Bu makale intihal taramasından geçirildi/This paper was checked for plagiarism.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Zarife Bekmezci, Ömer Faruk Erdoğan).

Geliş/Received: 23 Temmuz/July 2025 | **Kabul/Accepted:** 17 Eylül/September 2025 |

Yayın/Published: 20 Eylül/September 2025

Atıf/Cite as: Zarife Bekmezci, Ömer Faruk Erdoğan, Ahlâkî Erdemlerin Mihveri Olarak Adalet: Celâleddin ed-Devvânî'nin Düşüncesinde Denge ve Ölçü Arayışı, Danisname 11 (Eylül/September 2025), 111-134 <https://doi.org/10.5281/zenodo.17159556>

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

anlayışından ve Kur'an'daki denge fikrinden beslendiği, buna ilaveten bu dengeyi belirleyenin şariat olduğunu savunduğu da bilinmelidir. Devlet yönetimi açısından da adaletin merkezî bir rol oynadığına dikkat çeken Devvânî, liyakat ve ahlâkî yeterliliğin yöneticilerde bulunması gerektiğini savunmuştur. Bu bağlamda çalışmada, içerik analizi tekniğinden istifade edilerek Devvânî'nin adalet anlayışı teorik ve pratik yönleriyle ele alınmıştır. Devvânî'nin adalet anlayışı hem felsefi hem de dini referanslarıyla birlikte incelenerek, onun düşünce sistemindeki kavramsal bütünlüğü ortaya konmaya çalışılmıştır. Elde edilen bulgular, onun adaleti bireysel ahlâk eğitimiyle toplumsal-siyasal düzenin vazgeçilmez bir normu olarak konumlandığını ve böylece İslâm ahlâk geleneğinde ilgi çekici bir bütünlük sağladığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Ahlâk, Adalet, İtidal, Erdem, Devvânî.

Justice as the Axis of Moral Virtues: The Pursuit of Balance and Moderation in the Thought of Jalāl al-Din Dawwānī

Abstract

This study examines the concept of justice as articulated by the 15th-century Islamic scholar Jalāl al-Din Dawwānī within the context of Islamic moral philosophy. Dawwānī considers justice not merely as an individual virtue, but also as a fundamental principle of social order and a divine responsibility. According to him, justice is a comprehensive virtue that emerges from the harmonious integration of fundamental virtues such as wisdom (*ḥikmah*), courage (*shajā'ah*), and temperance (*iffah*). The actual realization of justice depends not only on human reason but also on the guidance of revelation and divine support in attaining inner perfection. Dawwānī rejects the instrumentalization of justice, emphasizing that it must be grounded solely in the principle of fairness. He is also noted to be influenced by Aristotle's notion of the "golden mean" (*mésotès*) and the Qur'anic idea of balance, although he asserts that it is ultimately the *Shari'a* that determines this balance. Dawwānī further underscores the central role of justice in governance, advocating for merit and moral competence in those who hold political authority. In this framework, the study employs a content-analytic method to examine Jalāl al-Dīn al-Dawwānī's conception of justice in both its theoretical and practical dimensions. By analyzing his account together with its philosophical and religious sources, it seeks to elucidate the conceptual coherence of his intellectual system. The findings indicate that he positions justice as an indispensable norm for individual moral formation as well as for the socio-political order, thereby articulating a distinctive coherence within the Islamic ethical tradition.

Keywords: Ethics, Justice, Moderation, Virtue, Dawwānī.

Summary

This article examines the conception of justice of the fifteenth-century Islamic thinker al-Dawwānī within the framework of Islamic moral philosophy. Al-Dawwānī seeks to demonstrate that justice is not merely an individual virtue but also a constitutive principle of social order and a necessity grounded in a divine foundation. For him, justice is an all-encompassing virtue arising from the balanced conjunction of wisdom, courage, and temperance. Justice regulates the other virtues and secures moral equilibrium. Al-Dawwānī rejects the instrumentalization of justice; he opposes

Bekmezci, Erdoğan, Justice as the Axis of Moral Virtues: The Pursuit of Balance and Moderation in the Thought of Jalāl al-Din Dawwānī

conceding justice to achieve personal, social, or political aims. Moreover, he maintains that the establishment of justice is not confined to individual efforts alone but also requires divine grace.

After touching upon the salient figures in the history of the idea of justice from Antiquity to the Middle Ages, the study shows that in the Islamic intellectual tradition, justice signifies both a moral and a metaphysical order. Accordingly, what distinguishes al-Dawwānī from other thinkers is his treatment of the virtues within a religious dimension. In this regard, the virtues are ultimately evaluated according to the principles laid down by revelation. On this basis, justice occupies the mean between deficiency (*zulm* and *inzilām*). Thus, the article demonstrates that, by preserving the balance of reason and revelation, justice rests on both philosophical foundations and religious references. For example, while maintaining close engagement with Ṭūsī, al-Dawwānī situates the virtues more explicitly upon a religious foundation.

This research shows that al-Dawwānī treats such headings as fidelity, sociability, loyalty, compassion, maintenance of kinship ties, recompense, good relations, sound judgment, amiability, submission, trust in God, and worship not as a merely nominal list, but as sub-virtues that regulate individual morality and social dealings and have measurable practical effects. In this context, al-Dawwānī concretizes justice, within the framework of the aforementioned sub-virtues, as a principle of balance that manifests in both one's interactions with others and oneself across the dimensions of intention, action, and outcome. On this basis, on the individual level, justice appears as a disposition that protects the soul from excesses and prevents inner conflict; on the social level, it becomes a norm that, at the political plane, safeguards rights, limits power, and structures decision-making processes in accordance with equity.

In conclusion, by employing the method of content analysis, this study examines al-Dawwānī's conception of justice within the context of Islamic moral philosophy and reveals its functional configuration at both the individual and social levels. The findings indicate that al-Dawwānī regards justice not merely as a theoretical virtue but as a leading principle extending from the individual's inner world to the social structure. For him, justice is an all-encompassing virtue grounded in the harmonious functioning of wisdom, courage, and temperance; it secures the individual's inner balance while ensuring the stability of social order. Justice is a balancing virtue that excludes the extremes of *zulm* and *inzilām* that lie at the ends of excess and deficiency. Al-Dawwānī rejects the use of justice for the sake of worldly advantage; he locates justice as a transcendent value whose source lies in divine and rational principles. His holistic approach, built upon twelve sub-virtues, renders justice a concrete moral reality in individual practice and social relations; at the political level, the establishment of justice is possible only with rulers who possess moral merit. In sum, by grounding the wisdom–courage–temperance equilibrium of the classical virtue theory in religious foundations, al-Dawwānī offers a practicable and comprehensive model of justice.

Giriş

Celâleddin Devvânî, 1424–1427 yıllarında Kâzerûn'da doğmuş, Şiraz'da

aklî ve naklî ilimlerde yetişmiş; Karakoyunlu ve Akkoyunlu idaresinde kadılık ve müderrislik yapmıştır (Şerif, 1991, s. 103; Anay, 1994, s. 257–258). Bu tecrübe, onun adaleti yalnızca bireysel bir erdem değil, **kurumsal ve toplumsal bir ilke** olarak düşünmesine zemin hazırlamıştır. O, İslâm'da adalet düşüncesini Sünnî gelenek üzerinden temellendirmiş ve özellikle ahlâk felsefesi alanındaki görüşleriyle kendisinden sonraki birçok Müslüman düşünür arasında fark edilir bir etki uyandırmıştır. Dolayısıyla bu çalışmanın merkezinde, adalet düşüncesinin metafizik temelli İslâm düşünce geleneği içindeki tarihsel akış ve kavramsal gelişim süreci bağlamında Devvânî'nin katkıları yer alacaktır. Bu yapılırken de adalet anlayışı, “hikmet”, “şecaat” ve “iffet” gibi temel erdemlerle kurduğu iç içe geçmiş bir çerçevede incelenecektir. Ayrıca Devvânî'nin ahlâk ve siyaset felsefesi alanında bıraktığı etkiler genel hatlarıyla ele alınarak, klasik İslâm ahlâk düşüncesindeki yeri ortaya konulacaktır.

Devvânî, İbn Sînâ'nın (ö.428/1037) felsefesi ile Râzî'nin (ö. 606/1210) temsil ettiği Eş'arî kelâm çizgisini dikkate alarak, bu iki düşünceyi İshrâkî felsefeyle birleştirmeye çalışmıştır. Düşünceleri, yaşadığı dönemdeki Osmanlı uleması tarafından ilgiyle takip edilmiş, Kemalpaşazâde (ö. 940/1534) ve Taşköprizâde (ö. 968/1561) gibi sonraki nesil âlimler nezdinde de derin tartışmalara konu olmuştur (Üçer, 2017, s. 577). Devvânî'nin eser verdiği başlıca alanlardan biri ahlâk ve siyasettir. “*Levâmi 'u'l-İshrâk fî Mekârimi'l-Ahlâk*” başlığını taşıyan ve daha sonra “Ahlâk-ı Celâlî” adıyla da ün kazanan eseri, Nasîrüddin Tûsî'nin (ö. 672/1274) “*Ahlâk-ı Nâsırî*”sinden miras alınan felsefî geleneğin, kelâmî unsurlarla harmanlandığı bir telif çalışması olarak değerlendirilebilmektedir (Bulut, 2021, s. 46-48; Demirkol, 2011, s. 50-61; Üçer, 2017, s. 578).

Felsefe literatüründe Celâleddin Devvânî üzerine yapılan çalışmalar çoğunlukla onun ahlâk felsefesi ve genel felsefi yaklaşımına odaklanmış; adalet kavramı ise daha çok genel çerçevede ele alınmıştır.² Bu yönüyle mevcut araştırmalar arasında onun adalet merkezli yaklaşımının literatüre yeterince yansıdığını söylemek güçtür. Bu çalışma bu boşluğu fark etmeyi ve

² Devvânî'yle ilgili yapılan çeşitli araştırmalar için örnek olarak bkz. Mehmet Fatih Arslan, *Celâleddîn ed-Devvânî'nin Varlık Felsefesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015); Zübeyir Bulut, “Celâleddin Devvânî'nin İslâm Ahlak Felsefesindeki Yeri”, *Danışname* 2 (2021), 41-65; Hatice Toksöz (ed.), *İsbât-ı Vâcib Tartışmaları: Celâleddîn Devvânî Yorumu, Kaynakları ve Günümüze Yansımaları* (Ankara: Fecr Yayınları, 2023).

Bekmezci, Erdoğan, Justice as the Axis of Moral Virtues: The Pursuit of Balance and Moderation in the Thought of Jalāl al-Din Dawwānī
Devvânî'nin adalet anlayışını hem teorik hem de pratik boyutlarıyla ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu bağlamda Devvânî, adaleti yalnızca bireysel bir fazilet değil; toplumsal düzenin vazgeçilmez bir unsuru ve ilâhî bir yükümlülük olarak nasıl konumlandığını da detaylı bir şekilde değerlendirmektedir.

Bu çalışmada yöntem olarak nitel bir yaklaşım benimsenmiş; Devvânî'nin başat eserlerinden *Ahlâk-ı Celalî* kavramsal analiz ve içerik çözümlemesi yöntemleriyle değerlendirilmiştir. Ayrıca klasik İslâm ahlâk literatürü ile karşılaştırmalı okumalar yapılarak adalet, hikmet, iffet ve şecaat kavramlarının evrilmeleri izlenmiştir. Devvânî'nin adalet anlayışının İslâm düşünce geleneğindeki konumu tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışma bu yönüyle, Devvânî'nin adalet teorisini yalnızca felsefi bir kavrayış olarak değil aynı zamanda toplumsal ve siyasal yansımaları açısından da ele alan kendine has bir katkı sunmayı amaçlamıştır.

1. Adalet Kavramının Felsefî Temelleri

İnsan, içinde bulunduğu sosyal, ekonomik ve siyasal koşullar çerçevesinde adaleti farklı şekillerde yorumlamış ve ona göre bir yol izlemiştir. Bu doğrultuda, adaletin tanımı konusunda farklı düşünceler ve yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Kimi düşünürler adaleti “denge/düzen” olarak değerlendirirken, kimileri “hak ve hukuk ilkelerine bağlılık” şeklinde tanımlamıştır. Bazıları adaleti “mükâfat ve cezalandırmada eşitlik” olarak ele alırken, bazıları ise “Allah'ın sıfatı” olarak görmüştür. Bu çeşitlilik, adalet kavramının farklı bağlamlarda ele alınabileceğini ve anlamsal çeşitlilik gösterdiğini ortaya koymaktadır (Özdemir, 2023, s. 224). Adaletin tanımında görülen bu çeşitlilik, kavramın tek boyutlu bir anlamda ele alınamayacağını net bir şekilde göstermektedir. Farklı düşünürlerin ve geleneklerin adaletle attığı anlamlar, sadece tanımsal bir eğilim değil aynı zamanda onların kültür, bilgi ve toplum anlayışlarına dair daha derin felsefî tutumlarını da yansıtır. Bu durum adaletin hem bireysel vicdanda hem de kurumsal yapıda tezahür eden bir norm olarak değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Dolayısıyla adalet, hem teorik düzlemde kavramsal sınırları belirlenmesi gereken bir sorun alanı hem de pratik düzlemde uygulanabilirliğini sorgulayan çok boyutlu bir araştırma konusu hâline gelmiştir.

Günümüzde en çok tartışılan ve toplumsal düzenin mihenk taşlarından biri olarak kabul edilen adalet kavramı; asırlar boyunca hukukçular, filozoflar ve düşünürler tarafından çeşitli yönleriyle ele alınmış; ancak yine de üzerinde

tam bir görüş birliğine varılamamıştır (Apaydın, 2018, s. 459). Bu sebeple, adaletin kapsamı ve uygulanabilirliği, teoloji, felsefe, siyaset ve hukuk gibi farklı disiplinler tarafından çok boyutlu olarak incelenmeye devam edilmektedir.

Adalet özü itibarıyla “davranış ve hükümde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek, eşit, adil olmak, düzen ve düzende olmak, denge ve dengede bulunmak, doğru yolu izlemek, dürüstlük ve bitarafılık” anlamlarını ifade etmektedir. Buradan hareketle adaletin hem eyleme yönelik hem de bilgi temelli bir yönü olduğu söylenebilir (Saruhan, 2024, s. 120-121). Bu anlamsal çeşitlilik, adaletin yalnızca ahlâkî ya da toplumsal bir kavram olmadığını; aynı zamanda onun varoluşsal ve epistemolojik bir temele dayandığını da ortaya koyar. Bu doğrultuda, farklı dönemlerde ve çeşitli düşünce geleneklerinde adaletin nasıl anlamlandırıldığını incelemek, kavramın tarihsel ve felsefî derinliğini daha iyi anlamamıza olanak sağlayacaktır. Özellikle Antik Çağ, Orta Çağ ve İslâm felsefesi bağlamında adaletin nasıl ele alındığına kronolojik bir bakışla yaklaşmak, kavramın dönüşümünü irdelemek ve disiplinler arası bir zemin oluşturmak bakımından işlevsel bir yöntem teşkil etmektedir.

116 Adalet kavramına felsefî bir anlam kazandıran ilk düşünürlerden biri Antik Çağın önde gelen filozoflarından Anaksimandros'tur (Jaeger, 2024, s. 54; Çiçek, 2020, s. 3). Ona göre; evrendeki varlıklar, kendilerinden türedikleri kaynağa zorunlu olarak geri dönerler. Anaksimandros, bu döngüsellik, varlıkların birbirlerine karşı işledikleri haksızlıkların bedelini ödemesi ve böylece dengeyi yeniden sağlaması şeklinde açıklar. Bu bağlamda adalet, yalnızca toplumsal veya bireysel bir ilke değil aynı zamanda varoluşsal bir zorunluluk olarak da görülmekte ve evrendeki düzenin sürdürülebilmesi için temel bir olgu olarak öne çıkmaktadır. Böylece adalet, kozmik bir düzenin temel ilkesi olarak ele alınır ve varlıkların döngüsel hareketi, bir tür kefaret ve denge mekanizması çerçevesinde yorumlanır (Jaeger, 2024, s. 61; Çiçek, 2020, s. 3). Bu yaklaşımıyla Anaksimandros kozmik düzene ahlâkî-felsefî bir anlam kazandıran ilk düşünürlerden biridir.

Klasik Yunan düşüncesi öncelikle adalet kavramını bir erdem olarak görmüş ve bunu insanın içsel bir niteliği olarak tanımlamıştır (Demirdal, 2019, s. 4). Platon'un (m.ö. 427-347) *Devlet* isimli eserinde ortaya koyduğu adalet yaklaşımı incelendiğinde; ona göre adalet, en yüce ve en yetkin erdemdir. Bilgelik, yiğitlik ve ölçülülük, adaletin temel dayanaklarını oluşturur ve bu erdemlerin uyumundan da adalet ortaya çıkar. Söz konusu erdemler, insanın genel doğasında potansiyel olarak mevcuttur; ancak bireylerin mizacına bağlı

Bekmezci, Erdoğan, Justice as the Axis of Moral Virtues: The Pursuit of Balance and Moderation in the Thought of Jalāl al-Din Dawwānī olarak farklı şekillerde tezahür eder (Akarsu, 1998, s. 110; Platon, 2024, s. 132).

Antik Çağ'ın öne çıkan filozoflarından Aristoteles'e (m.ö. 384-322) göre ise adalet, amacını bizzatı kendinde taşıyan bir erdemdir; ancak bu, onun tek başına değil, başkalarıyla olan ilişkilerinde ortaya çıkan bir erdem olmasındandır. O halde adalet erdemin bir parçası değil, erdemin bütünüdür (Aristoteles, 2024, s. 93). Bu yüzden adaletin, bütün erdemlerin en büyüğü olduğu düşünülür. Nitekim şöyle denmiştir: *“Adalette bütün erdemler bir araya gelir. Ne sabah yıldızı ne de akşam yıldızı adalet kadar parlak ve değerlidir”* (Aristoteles, 2024, s. 92). Bu nedenle Aristoteles, adaleti yalnızca soyut bir erdem olarak değil toplumsal yaşamın işleyişinde somut karşılığı olan bir norm olarak değerlendirir. Bu yaklaşım, adaletin bireysel davranışlardan hukukî düzene kadar çeşitli bağlamlarda ayrıntılı olarak ele alınmasına zemin hazırlamıştır.

Aristoteles; *Eudemos'a Etik* isimli eserinde adalet ve adaletsizlik kavramlarını, bireyin davranışları, haklar ve toplumsal düzen bağlamında ele almaktadır. Ona göre adalet, bir tür “orta olma” (μεσότης / mesotes) hâlidir. Bu ne bir aşırılık ne de bir eksiklik; aksine ikisi arasında bir denge durumudur. Peki, adalet neyin ortasıdır? Bu soruya adaletin işlevi üzerinden yanıt vermek mümkündür: *Adalet, adil olmak, haklı ve doğru olanı istemek ve ona uygun davranmaktır. Buna karşılık adaletsizlik, haklı olmayana yönelmek veya haksız eylemlerde bulunmaktır. Adalet, adil olanı istemek ve yapmaktır; tersi ise adaletsizliktir* (Aristoteles, 2024, s. 83). Aristoteles'in adalet anlayışı, “orta olma”yı hakka uygunluk üzerinde ele alır. Haklı olana yönelmek, hakkını teslim etmek, haksızlığa engel olmak ve gidermek adaletin işlevini belirler. Bu bağlamda Devvânî'de adalet; “itidal” ve hakkaniyet vurgusuyla yeniden ele alınır. Adalet, faziletlerin dengesini savunurken yerli yerine getirme ilkesini de garanti altına alır.

Aristoteles, bir diğer ahlâk eseri olan *Nikomakhos'a Etik*'te adaleti dağıtıcı ve düzeltici olmak üzere ikiye ayırmıştır (Aristoteles, 2024, s. 97). Buna göre; *dağıtıcı adalet*, toplumsal kaynakların kişilerin erdem ve yeteneklerine göre dağıtılmasını; *düzeltilici adalet* ise bozulan dengenin yeniden sağlanmasını ifade eder (Aristoteles, 2024, s. 94-95). Antik Çağ'da temelleri atılan bu anlayış, Orta Çağ'da hem bireysel hem de toplumsal düzeyde daha metafizik hatta ahlâk merkezli bir yaklaşımla incelenmiştir. Bu dönemde adalet, sadece toplumsal düzenin değil aynı zamanda içsel ve ilahî uyumun bir göstergesi olarak gündeme getirilmiştir.

Orta Çağ düşüncesinde ise adalet, insanın iyi, tam ve anlamlı bir yaşam sürdürebilmesi için öncelikle kendi iç dünyasını düzenlemesi, ardından da Tanrı, diğer insanlar ve evrenle uyum içinde yaşamasını gerektirir. Bu yüzden ideal yaşam; toplum içinde, ahlâkî ve metafizik değerlere bağlı bir şekilde sürdürülen yaşamdır. Antik Yunan ve Orta Çağ filozofları, bu nedenle adalet kavramını ahlâkî temellere dayanan ideal bir toplum düzeniyle ilişkilendirmişlerdir. Adaletin diğer erdemler arasında en önemli erdem sayılmasının nedeni de budur. Çünkü doğruluk, hak, eşitlik, denge ve uyum; bireyler ve toplumlar için temel değerlerdir. Adalet, insanların bu değerlere uygun biçimde davranmasını sağlayan bir ölçüttür. Adil insanın davranışları da adil olur. Bu nedenle Orta Çağ düşünürleri, adaleti hem birey hem toplum için doğru ile yanlış ayırt etmeyi mümkün kılan kapsayıcı bir erdem olarak görmüşlerdir (Osmanoğlu, 2011, s. 214). Orta Çağ filozoflarından biri olan Aquinas'a göre adalet, erdemler arasında en yüce olanıdır. İnsan, fıtratına/doğasına uygun şekilde davranmayı içselleştirip bunu alışkanlık haline getirdiğinde bu erdeme ulaşılabilir (Alkan, 2018, s. 152). Bu düşüncesinde Hristiyan mistisizminin etkisi de açıkça görülür. Adaletin ilahî kaynaklı bir fazilet olarak görülmesi, sadece Hristiyan düşünce dünyası ile sınırlı kalmayıp İslam felsefesi ve teolojisinde de geniş bir biçimde ele alınmıştır. Bu çerçevede İslam düşüncesinde adalet hem Allah'ın sıfatlarından biri olarak ilahî bir hususiyet hem de toplumsal düzenin temel normu olarak değerlendirilmektedir.

İslam felsefe geleneğinin adalet kavramına dair sunduğu verilere bakıldığında ise Allah'ın sıfatlarından biri olarak da öne çıkan adaletin ana kriterlerini büyük oranda Kur'an ve hadislerde belirtilen ilkelere dayandığı görülmektedir (Topaloğlu, 1988, s. 387). İslâm kaynaklarında adalet, “*adl*”, “*kıst*”, “*ihsan*” ve “*takvâ*”³ gibi ahlâkî ve hukukî çerçeveler içinde ele alınmış ve detaylı bir biçimde incelenmiştir (Özdemir, 2023, s. 219). “*Adl*” ibaresi, Allah'ın sıfatlarından biri olarak kullanıldığında, adaletin en üstün ve mutlak biçimini ifade eder. Bu sıfat, Allah'ın asla zulmetmeyen, her hükmünde hakkaniyeti gözetken, doğruluktan sapmayan ve daima âdil olan bir varlık olduğunu ortaya koyar (Topaloğlu, 1988, s. 387). Bundan dolayı pek çok ayette adaletin gözetilmesi, adaletle hükmedilmesi ve adil davranılması yönünde emir, tavsiye ve tembih bulunmaktadır.⁴ Bu noktada dikkat edilmesi

³ Âl-i İmran 3/18, Yunus 10/4, 47, 54, Enbiya 21/47, Maide 5/8, en-Nahl 16/90, el-Mümtehine 60/8.

⁴ Âl-i İmran 3/18-21, Nisa 4/ 3, 58, 127, 129, Maide 5/ 8, 42, 95, 106, En'am 6/ 115, 152, Araf

Bekmezci, Erdoğan, Justice as the Axis of Moral Virtues: The Pursuit of Balance and Moderation in the Thought of Jalāl al-Din Dawwānī gereken husus ayetlerin bağlamsal tahlilinin ve yorumunun doğru şekilde yapılmasıdır (Apaydın, 2018, s. 461).

İslâm'da pratik hayat, dinin ortaya koyduğu hakikatten farklı değildir (Akgün, 2024, s. 279). Nitekim Hz. Peygamber'in sünnetinde de adalete verilen önem, onun uygulamalarında açık ve net bir şekilde görülmektedir. Hicretten sonra Medine'de kurulan ilk İslam devletinde, farklı din ve etnik kökenden insanların eşit haklara sahip olduğu bir toplum düzeni oluşturulmuştur. Hz. Peygamber'in *"Hırsızlık yapan kızım Fatıma bile olsa cezasını vermekten geri durmazdım."*⁵ hadisi, İslam'ın adalet anlayışının evrensel ve eşitlikçi boyutunu yansıtan önemli bir örnektir.

Kur'an'da ve hadislerde adalet, genellikle "düzen, denge, denklik, eşitlik, gerçeğe uygun hükmetme, doğru yolu izleme, takvaya yönelme, dürüstlük, tarafsızlık" gibi anlamlarda kullanılmıştır (Çağrı, 1988, s. 341). Kur'an-ı Kerim'de adaletin sarıh bir ifadeyle Allah'a atfedildiği görülmektedir. Bu minvalde *"Allah adaleti, iyiliği ve akrabaya yardım etmeyi emreder; hayâsızlığı, fenalığı ve azgınlığı yasaklar..."*⁶ buyurularak adaletin önemi vurgulanmıştır (Fahri, 2021, s. 38). Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim'e göre adaletin temel ölçüsü hakkaniyettir. Bir emrin yerine getirilebilmesi için muhataplarına açık ve anlaşılır olması gerekir. Muhatabın anlamlandıramadığı veya içeriğini kavrayamadığı bir şeyin emredilmesi, insana gücünü aşan bir sorumluluk yüklemek olur ki bu, dinî ve aklî açıdan makul değildir (Apaydın, 2018, s. 459).

İslâm düşünce geleneğine göre adaletin en yüce sahibi ve belirleyicisi Allah'tır; dolayısıyla adalet, yalnızca bireysel ve toplumsal bir ideal değil, aynı zamanda ilahi bir düzenin gereği olarak da görülmektedir. Bu çerçevede, insanın adil bir varlık olması, yaratılışında var olan bir fıtrata dayanmakta ve bireylerin adaleti ayakta tutan kurallara uyması beklenmektedir. Bunun yanı sıra İslam geleneğinde Allah, evrendeki her varlığı belirli bir ölçü ve uyum içinde yaratmıştır. Bu nedenle, varlıklar arasındaki düzen, uyum ve denge, ilahi iradenin bir tezahürü olarak adalet kavramıyla ilişkilendirilmektedir. Adalet kavramının kökeni, itidal, mutedil ve muadil terimleriyle bağlantılı olup, denge ve ölçülülük anlamlarını içermektedir. Ayrıca, insan vücudunun

7/ 29, 159, 181, Enfal 8/ 58, Yunus 10/ 4, 47, 54, Nahl 16/ 76, 90, Hac 22/ 25, Ahzâb 33/ 5, Şûra 42/ 15, Hucurat 49/ 9, Rahman 55/ 9, Hadid 57/ 25, Mümtehine 60/ 8, Talak 65/ 2.

⁵ Buhari, Hudud, 11.

⁶ Nahl 16/90.

dik durmasını sağlayan “adale” terimi de denge ve düzenle olan ilişkisi bakımından adalet fikriyle örtüşmektedir (Saruhan, 2015, s. 3).

İslâm düşünürlerine göre adalet hem bireysel hem de toplumsal düzeyde davranışların temel niteliği olarak kabul edilmektedir. Bu yaklaşım, bireyin hem kendi içsel dünyasında hem yaratıcıyla olan ilişkilerinde hem de diğer insanlarla olan münasebetlerinde adaleti gözetmesini zorunlu kılar. Dolayısıyla adalet, yalnızca hukuki bir ilke değil; aynı zamanda metafizik (dikey) ve toplumsal (yatay) boyutlarıyla çok aşamalı bir varoluş ilkesidir (Apaydın, 2018, s. 465). Bu noktada hikmet, şecaat ve iffet gibi ahlâkî erdemlerin dengeli bir şekilde birleşimiyle ortaya çıkan ruhsal denge, adaletin bireysel ve içsel boyutunu temsil etmektedir (Apaydın, 2018, s. 465). Adaletin İslam geleneğindeki toplumsal boyutu ele alınacak olursa; *el-Medînetü'l fâdila* eserinde örnek bir toplum modeli sunan Fârâbî'nin (ö. 870/950); erdemli bir toplumun yöneticisinin sahip olması gereken hasletleri zikrederken ‘adalet’ olgusuna ayrıca vurgu yaptığı dikkatleri çekmektedir (Farabî, 2016, s. 108). Fârâbî'ye göre felsefenin asıl amacı mutluluktur. Bu hedefe götüren erdemlerin başında ise adalet gelir (Farabî, 2020, s. xiii).

120 İbn Sînâ'ya (ö. 428/1037) göre adalet, ifrat ile tefrit arasında vasatı koruyan, hikmet, iffet, şecaatin dengeli birleşimiyle ortaya çıkan üst erdemdir (İbn Sînâ, t.y., s. 140-141). Bu yüzden o, bu üç erdem için alt şemalar verir; fakat adalet için müstakil bir şema öngörmez, çünkü adalet zaten hepsini düzenleyen birleşik ilkedir (Toktaş, 2016, s. 46). Bu bağlamda adalet tam yani bütün bir erdemdir. Başka bir ifade ile adalet hem temel erdemlerde hem de alt erdemlerde vasat (orta hâl) olanı bulmaktır.

İbn Miskeveyh'e (ö. 421/1030) göre ise adalet, nefsin en temel erdemlerinden biridir ve nefiste yer alan üç erdemin bir arada uyumlu bir şekilde bulunmasıyla ortaya çıkar. Adaletin gerçekleşmesi hikmet, iffet ve şecaatin (yiğitlik) barış içinde olmaları ve ayırt etme gücünün boyun eğmeleri ile mümkündür. Böylelikle güçler ne birbirini yenmeye çalışır ne de kendi hazlarının peşinden sürüklenir. Adalet erdemi insana öncelikle kendi nefesine karşı insafli olma sonra da başkasına insaf ettiği ölçüde ondan insaf bekleme vasfı kazandırır (İbn Miskeveyh, 2022, s. 35-36).

İbn Miskeveyh'den büyük ölçüde etkilenen Nasîrüddin Tûsî'ye (ö. 672/1274) göre adalet, lafzî olarak eşitlik anlamı taşır. Bu eşitlik, insan nefsinin kuvveleri arasında dengeyi kurma bakımından en yüce fazilettir. Zira hikmet, şecaat ve iffet kendi başlarına birer erdem olmakla birlikte, ölçüsüzlüğe sapmamaları için bir “orta” ya muhtaçtır. İşte bu orta, adalettir

Bekmezci, Erdoğan, Justice as the Axis of Moral Virtues: The Pursuit of Balance and Moderation in the Thought of Jalāl al-Din Dawwānī (Tûsî, 2021, s. 112). Bu nedenle adalet; hem ölçülülük ilkesi, hem kendi başına yalın bir erdem, hem de hikmet, iffet ve şecaatin birleşiminden doğan bir erdem olup daha kapsayıcı bir niteliğe sahiptir (Gafarov, 2014, s. 755).

Bütün bu değerlendirmeler ışığında İbn Sînâ, hikmet, iffet ve şecaati sırasıyla ayırt etme gücü, şehvet ve öfke güçlerinin itidal hâli olarak ele alır. Adaleti bu üç itidalin kurucusu gördüğünden, adalete özgü müstakil bir alt erdem şeması kurmaz. İbn Miskeveyh, adaleti nefis güçlerinin ayırt edici akla tabi, birbirleriyle uyumlu bir dengede bulunması olarak temellendirir; ahlâk terbiyesi ve içsel denge vurgusunu öne çıkarır. Tûsî, daleti lafzen “eşitlik”, kavramsal olarak “itidal”in ölçüsü sayar. Devvânî ise seleflerini takip ederek konuyu daha normatif ve teolojik bir çerçevede yeniden inşa eder; adaleti hem diğer erdemleri tanzim eden üst bir norm hem de kişinin mal, mülk ve makam elde etmek için araçsallaştıramayacağı ahlâkî bir zorunluluk olarak konumlandırır. Sonuç olarak bu dört düşünürde ortak payda, adaletin ifrat ile tefrit arasında “orta”yı kuran, erdemleri düzenleyen kapsayıcı bir ilke oluşudur.

İslâm ahlâk felsefesinde adalet, dört temel erdemden biri olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda, bireyin teorik bilgiden pratik eyleme, potansiyel kabiliyetten fiilî davranışa geçiş sürecinde denge, uyum ve bütünlük içinde hareket etmesi adaletin ahlâkî boyutunu oluşturur. Bunun yanı sıra İslam ahlâk felsefesinde adalet, insanın nazarî bilgiyi amelî boyutta ete kemiğe büründürürken, içsel kuvveleri arasında dengeli ve uyumlu bir işleyiş tesis etmesiyle ortaya çıkan bir meleke olarak tanımlanmaktadır (Saruhan, 2024, s. 120-122).

İslam ahlâk felsefesi literatüründe adaletin on iki alt erdeminden bahsedilmektedir. Bunlardan öne çıkanları bazıları; sadakat, ülfet ve vefadır. Kur’an-ı Kerim’de sadakat, doğru sözlülük, emanete riayet etmek, verilen sözde durmak ve ahde vefa gibi erdemler sıkça vurgulanmaktadır. Bu ayetler, vahiy bilgisiyle insanı sürekli olarak ahlâkî bir bilinçle donatmayı amaçlar. Kur’an, teorik bir bilgi kaynağı olmanın ötesinde, insanı cehaletin karanlığından bilginin aydınlığına ulaştırmayı hedefleyen ilkeler sunar. Bu anlamda sadakat, Kur’an’a göre öncelikle bir bilgi meselesidir ve insan bu bilgiyle sadakate yönlendirilir⁷ (Saruhan, 2000, s. 138).

⁷ Ahde vefayı ahlâkî ilke olarak, teşvik eden ayetler, Bakara 2/ 177, Maide 5/ 1, Enfal 8/ 56, Tevbe 9/ 4-7, Nahl 16/ 91-95, Ra'd 13/ 21-25, İsrâ 17/ 34, Ahzab 33/ 15, Fetih 48/ 10.

Buraya kadar zikredilen bilgiler ışığında, adalet kavramının, insanlık tarihinin en temel ve evrensel değerlerinden biri olup, teoloji, felsefe, siyaset ve hukuk gibi geniş bir yelpazede ele alınan bir kavram olduğu ortaya konmuştur. Tarihsel süreçte adalet üzerine geliştirilen teoriler, bu kavramın farklı açılardan değerlendirilmesine imkân tanımış olsa da adaletin evrensel ve mutlak bir tanımı üzerinde mutabakat sağlanamamıştır.

Adalet olgusu, Antik Yunan'dan İslâm geleneğine kadar uzanan süreçte farklı perspektiflerden ele alınmış ve yorumlanmış olsa da temelinde bireyin ve toplumun düzenini sağlayan kurucu bir ilke olarak varlığını sürdürmüştür. Adaletin hangi ölçütlere göre şekillenmesi gerektiği sorusu ise felsefî ve hukukî tartışmaların odağında yer almaya hâlâ devam etmektedir. **Antik Yunan düşüncesinde** adalet, erdemlerin dengesi ve kozmik zorunluluk olarak temellendirilirken, **Kur'an'da adalet**, ilahi bir emir ve evrensel ölçü olarak açık ve net bir şekilde belirtilmiştir. Orta Çağ İslam filozofları perspektifinden adalet olgusu, esasen etik erdem olarak da değerlendirilmektedir. Ayrıca adalet kavramına metafizik ve ahlâkî bir derinlik kazandırarak bütüncül bir bakış açısı sunmaktadır. Bu bağlamda **İslam düşüncesinde** adalet; metafizik, ahlâkî ve toplumsal düzenin vazgeçilmez bir ilkesi olarak sistemli bir biçimde açıklanmıştır.

2. Devvânî'nin Adalet Anlayışı

Celâleddin Devvânî'nin eklektik düşünce yapısı, ahlâk ve siyaset felsefesine de yansımış olup, bu disiplinlerdeki görüşleri felsefî temeller açısından büyük ölçüde Nasîrüddin Tûsî'nin düşüncelerine dayanmaktadır. Özellikle *Ahlâk-ı Nâsirî* adlı eseri yakından takip eden Devvânî, içerdiği kavramsal çerçeveyi benimseyerek kendi ahlâk, siyaset ve din anlayışını oluşturmuştur (Anay, 1994, s. 59). Bu doğrultuda Devvânî, klasik İslam ahlâk felsefesi geleneğinde yer alan bir çizgiyi takip ederek, adaleti bireyin iç dünyasında kurulan denge ve uyumun bir sonucu olarak değerlendirmektedir. Ona göre ahlâkî faziletlerin birbirini dengelemesi, bireysel olgunluğun ve toplumsal adaletin temelidir (Bulut, 2021, s. 62-63).

Devvânî'ye göre adalet; hikmet, cesaret ve iffet erdemlerinin bir araya gelmesi, birbirleriyle uyum içinde olması ve böylelikle akıl kuvvetine itaat etmesiyle ortaya çıkar. Bu erdemlerin uyumlu bir şekilde birleşmesi ise sonuçta insanda "insaf" ile "intisaf" yani hakkını alma duygusu gelişir (Devvânî, 2019, s. 53). Bu anlayışa göre adalet, yalnızca dış dünyada düzeni sağlamakla kalmayıp aynı zamanda bireyin iç dünyasında bir uyum ve denge kurmayı amaçlar. Örneğin, adil bir yargıç karar verirken salt mevzuat

Bekmezci, Erdoğan, Justice as the Axis of Moral Virtues: The Pursuit of Balance and Moderation in the Thought of Jalāl al-Din Dawwānī bilgisiyle yetinmemeli; cesaretle karar alabilme dirayetini göstermeli, haksızlığa yönelmeyecek ölçüde iffet sahibi olmalı ve bu iki meziyeti yani cesaret ve iffeti hikmetle dengeleyebilmelidir. Söz konusu bu üç faziletin aklın rehberliğinde uyum içinde işlemesiyle yargıç hem bireysel kemâle ulaşır hem de toplumsal adaletin gerçekleşmesine katkıda bulunur. Bu yönüyle Devvânî'nin adalet anlayışı, bireyin içsel terbiyesi ile toplumun düzeni arasında kurulan felsefî bir köprü olarak değerlendirilebilir.

3. Adaletin Temelindeki Erdemler

Ahlâk-ı Celâlî'de erdemlerin işleyişi, nefis güçleri ve irade ilişkisi üzerinden açıklanır. Hikmet, cesaret ve iffet; kişinin ortaya koyduğu iradeye göre farklı etkiler gösterir. Eğer bu güçlerden biri diğerine hâkimiyet kurarsa, zayıf olan ya onun tahakkümüne girerek boyun eğer ya da tamamen ortadan kaybolur (Devvânî, 2019, s. 48).

Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî* eserinde bahse konu bu erdemlere ilişkin anlatımında erdemleri bir çemberin merkezi olarak tanımlamaktadır. Erdemsizlikleri ise merkez nok tadan uzaklaşma olarak nitelemektedir (Devvânî, 2019, s. 74-75). Bu minvalde adalet; hikmet, cesaret ve iffetin uyumlu bir şekilde birleşmesiyle ortaya çıkan bir erdemdir. Bu üç erdem ittifak halinde olmazsa kişi şaşkınlığa ve kararsızlığa sürüklenir, dengeli bir şekilde birleşince ise kişide insaf ve hakkaniyet duygusu doğar. Tek başına hiç bir erdem yeterli değildir. Cömertlik, infak veya himmet gibi başkasına dönük iyi ve güzel huylar ancak aklın rehberliği altında faydalı olur. Aksi hâlde aşırılığa ya da eksikliğe dönüşebilir. Ayrıca havf ile recâ (korku ve umut) arasındaki denge, aklın bir kişiyi övmenin veya övmemenin gerekli olup olmadığına sağlıklı biçimde hükmetmesini sağlar. Sonuç olarak adalet, diğer tüm erdemleri düzenleyen temel ilke olarak insanın olgunlaşmasına imkân verir (Devvânî, 2019, s. 53). Bu üç erdem arasında dengenin sağlanması ahlâkî olgunluğun temelini oluşturur. Bu bağlamda ilk olarak, aklın erdemi olan **hikmet** üzerinde durulmalıdır.

3.1. Hikmet

Kur'an-ı Kerim'de çok önem verilen "hikmet" kavramı, on yerde "kitap" ile birlikte olmak üzere toplamda yirmi defa zikredilir. Bunun yanı sıra "mülk", "mev'iza", "hayır" ve "ayet" gibi kavramlarla da ilişkilendirilmiştir. Ayrıca "hikmet3.1. ün baliga" terkibi, bizzat Kur'an'ın kendisini niteleyen bir ifade olarak öne çıkarmaktadır. Hikmetin bu çeşitliliğe sahip bağlamlarda yer alması, onun salt bir bilgi ya da ahlâkî öğüt olmaktan öte, çok yönlü bir anlam dünyasına işaret ettiğini gösterir. Bu bağlamlar, hikmeti hem ilahi bilgiye

erişimin bir yolu hem de varoluşsal bir bilgelik alanı olarak yorumlamayı mümkün kılmaktadır. Bu yaklaşım, müfessirlerin hikmet kavramına dair farklı yorumlar geliştirmelerine yol açmıştır (Kutluer, 1998, s. 503-504). Bu semantik çeşitlilik, İslam düşünürlerini hikmet kavramını daha kapsamlı bir şekilde ele almaya itmiştir. Nitekim Devvânî, hikmeti sadece teorik bir bilgi alanı olarak değil, aynı zamanda ahlâkî olgunluğu hedefleyen bir yetkinlik biçimi olarak ele alır.

Devvânî'ye göre hikmet, *“varlıkların durumlarını insanın gücü yettiği ölçüde gerçekte oldukları şekilde bilmekle ilgili bir ilimden ibarettir”* (Devvânî, 2019, s. 52). Bu tanım, Devvânî'nin hikmeti, nazarî bilginin ötesine geçen ve bireyin fiil sahasına da yön veren bir erdem olarak konumlandığını göstermektedir.

Hikmet, düşünen ve ayırt etme yetisine sahip nefsin bir erdemidir. Varlıkları, varoluşları yönüyle bilmeyi içerir. Başka bir ifadeyle hikmet, ilâhî ve insanî olayları kavrama yetisidir. Nefis, bu erdem sayesinde hangi fiilin yapılması, hangisinin terk edilmesi gerektiğini ayırt edebilir (İbn Miskeveyh, 2022, s. 35).

Ahlâk düşüncesine göre her erdem, kendisine karşıt iki aşırılık arasında bir denge bulma hâlidir. Bu bağlamda, hikmet erdemi de kendi zıddı olan ifrat ve tefrit durumları arasında yer alır ve bu denge içinde anlam kazanır. Bu aşırılıklardan biri, düşünme yetisinin ölçüsüz kullanımıyla ortaya çıkan ifrat hâli olan “sefihlik”; diğeri ise düşünme yetisinin işlevsizleştiği tefrit hâli olan “eblehlik”tir. Sefihlik, aklın gereksiz veya amaçsız kullanımı anlamına gelirken; eblehlik, akıl yürütme yetisinin ihmal edilmesi ya da tamamen devre dışı bırakılması anlamına gelir (Devvânî, 2019, s. 78).

Ancak Devvânî, hikmet erdemine benzeyen fakat gerçekte bu erdemle asla ilgisi olmayan bir erdemsizlik türüne de dikkat çeker. Ona göre, bazı kimseler vardır ki ilimlerin meselelerini ezberler ve çoğu kişiye karmaşık gelen delilleri açıklamakta ustalık sergilerler. Bu kişiler, feraset sahibi olmayanları etkileyen süslü ve gösterişli bir üslupla konuşurlar; böylece dinleyenler onları gerçek bir âlim sanır. Oysa bu kişilerin sahih bilgiyle bir ilişkisi yoktur ve güvenilirlikten de uzaktırlar. İnsanlara, sahip olmadıkları bir bilgisi varmış gibi sunar; dikkat çekici, parlatılmış sözlerle kendilerini âlim gibi gösterirler. Devvânî, bu sahte bilginlerin hakiki bilgeye benzerliğini, maymunun ya da papağanın insana öykünmesine benzetir. Bu nedenle, bu tür sahte bilginlerle gerçek hikmet ehli arasındaki farkı ayırt edebilmek, çoğu insan için kolay değildir (Devvânî, 2019, s. 67-68). Bundan dolayı, hikmetin ayırt edilebilmesi, yalnızca bilgiye değil; aynı zamanda derin bir ferasete

Bekmezci, Erdoğan, Justice as the Axis of Moral Virtues: The Pursuit of Balance and Moderation in the Thought of Jalāl al-Din Dawwānī ihtiyaç duyar. Çünkü bilgelik, sadece bilmek değil, bilgiyi hakikate ve ahlâka uygun biçimde kullanabilme kabiliyetidir. Bu ayrımı yapamamak ise toplumu, sahte âlimlerin etkisine açık hâle getirir; böylece gerçek hikmet, çoğu zaman gösterişli ve aldatıcı sözlerin içerisinde kaybolur.

Hikmet melekesindeki sapmalar iki düzeyde ele alınabilir: Bunlardan ilki, ilim öğrenme sürecinden kaynaklanan bir sapmadır ki bu, bilgiyi sadece mesâil (teorik meseleler, soyut bilgiler) düzeyinde öğrenen kişinin durumuna benzer. Diğeri ise niyete ilişkin bir sapmadır. Bu da müellifin açıkça belirttiği üzere, ilmin bizatihi hakikatine yönelmek yerine onu dünyevî gayelere alet eden kişide görülür. Bu durumda, kişinin amacı hikmetin kendisine ulaşmak değil; tartışmalarda üstün gelmek, muhatabını susturmak ve kibirli bir tutumla âlimlere galip gelmek içindir. Böylece, burada söz konusu olan kişi, hikmeti bir fazilet olarak elde etmeye değil, onu araçsallaştırarak nefsanî üstünlükler kazanmaya yönelmiştir. Onların âlimlere benzemedeki durumu; bazı hayvanların, maymun ve papağanın insanların söz ve davranışlarını taklit etmesine ya da çocukların yetişkinlere öykünmesine benzemedeki durumu gibidir (Devvânî, 2019, s. 67-68; İstanbulî, 2014, s. 56). Hikmetin ahlâkî hayattaki belirleyici rolü gibi, insanın davranışlarını denge (itidal) içinde yönlendirmesini sağlayan ve üç asli erdemden ikincisi olan **cesaret/şecaat** kavramını ele almak bu noktada yerinde olacaktır.

3.2. Cesaret / Şecaat

Sözlük anlamı itibarı ile “cesaret”, “yiğitlik”, “kahramanlık” gibi anlamlara gelen *şecaat*⁸ kelimesi, ahlâk literatüründe öfke (*gaza*) kuvvesinin aklın rehberliğinde dengeye kavuşmuş ölçülü hâlini ifade eder. Şecaat, kimi zaman saldırganlık ile korkaklık arasında bir itidal noktası olarak, kimi zaman da doğrudan korkaklığın tam aksi olarak tanımlanır. Klasik kaynaklarda şecaatle benzer ya da yakın anlamlarda *cesaret*, *hamaset*, *besâlet*, *batûlet*, *cüret* ve *mürüvvet* gibi kavramlara da kullanılır (Çağrı, 2010, s. 402).

Devvânî’ye göre cesaret erdemi, kişinin öfke ve korku gibi duygularını eğiterek kontrol altında tutmasıdır (Devvânî, 2019, s. 52-53). Düşünen nefis, tehlike anında sarsılmadan aklın gerektirdiği yönde hareket eder. Cesaret erdemi farklı yönleriyle çeşitlilik gösterir. Bu erdemin altında yer alan on bir alt erdem bulunmaktadır. Bunlar; yüksek ruhluluk, yiğitlik, yüksek ideal, sebât, hilm, sükûnet, korkusuzluk, tahammül, tevazu, hamiyet ve rikkattir

⁸ Orijinal Farsça metinde *şecâat* olarak geçer (Devvânî, 2019, s. 52).

(Devvânî, 2019, s. 55).

Şecaat melekesindeki sapma, iki yönlü bir sapma biçimiyle kendini gösterir. Bunlardan biri, doğrudan eylem düzeyinde gerçekleşen sapmadır; ikinci ise niyetin yöneldiği gayede ortaya çıkar. Şöyle ki; kişi, cesaretin gerektirdiği eylemleri yerine getiriyor görünse de bu fiilleri hikmetli bir amaçla değil; daha çok şöhret kazanma, toplumun gözünde yüceltilme veya maddî ganimet elde etme gibi dünyevî arzularla tekrar ediyorsa, bu durum şecaatin hakiki anlamından bir sapmayı ifade eder. Yani burada gaye, hasletlerin en yücesi olan şecaatin kendisine ulaşmak değil, onun görünüşünü kullanarak nefsânî arzulara hizmet etmektir. Böyle bir tutumda, davranışın dış formu doğru olsa da, içsel yönelimin bozulmuş olması melekede bozulmayı doğurur (Devvânî, 2019, s. 70-73).

3.3. İffet

Sözlükte “haramdan uzak durmak, helâl olmayan ve güzel olmayan söz ve davranışlardan sakınmak” anlamında bir mastardır. Bu kavram, özellikle felsefî mahiyetteki ahlâk kitaplarında ve bu kitapların etkisiyle kaleme alınmış diğer eserlerde, insandaki arzu (şehvet) gücünün ılımlı işleyişinden doğan bir erdemi ifade etmek üzere kullanılmıştır. Başlıca faziletlerden biri olarak kabul edilen iffet, bu kaynaklardaki tanımlara göre; yeme, içme ve cinsî arzular konusunda ölçülü olmak, aşırı istekleri bastırıp dinin ve aklın denetimine almak suretiyle kazanılan niteliklerdir (Çağrı, 2000, s. 508). İffet fazileti, İslâm ahlâk felsefesinin temel erdemlerinden biri olarak, bireyin şehvet ve arzu gücünü aklın himayesine almasıyla ortaya çıkan dengeli bir ruhsal yapılanmayı ifade eder. Bu kavram hem sözlük anlamı hem de felsefî anlamda taşıdığı derinlikle, insanın arzularına karşı sergilediği bilinçli duruşu temsil eder. Devvânî'ye göre ise iffet, şehvî arzuların aklın emrine girmesiyle ortaya çıkan bir erdemdir. Bu erdem sayesinde şehvî güç aklın rehberliğini benimser. Böylece insan, nefsin hevasına körü körüne tapmadan aklın gerektirdiği ölçülü ve bilinçli davranışları sergiler (Devvânî, 2019, s. 53).

Selefi Tûsî gibi Devvânî de iffetin türlerini on iki kategori altında toplar. Bu kategoriler; hayâ, nezaket, güzel yöneliş, barışçıl olma, sükûnet, sabır, kanaat, vakar, vera'(sakınma), intizam, hürriyet ve cömertliktir (Devvânî, 2019, s. 57-58). İffet melekesindeki sapmaya gelince, kişinin haram ya da ihtiyaç dışı hazzardan uzak duruyor görünmesine rağmen, bu tavrını asıl gayesini başka bir haz ya da menfaati benimsemesiyle ortaya çıkar. Mesela biri, bu davranışı ahirette daha büyük bir karşılık beklediği için yapıyorsa bu kişi “zâhid” olarak adlandırılır. Lakin dünyada bir mevki kazanmak, makam

Bekmezci, Erdoğan, Justice as the Axis of Moral Virtues: The Pursuit of Balance and Moderation in the Thought of Jalāl al-Din Dawwānī ya da toplumda üstünlük sağlamak için yapıyorsa bu durumda kişi “zâhid görünümlü” olur. Dolayısıyla burada asıl sıkıntı, davranışta değil, davranışın niyetindendir. İffet erdeminin salt değeri herhangi bir menfaat bekletişine girmeden bu erdemi içselleştirmektir. Bu durumlarda gâye iffetin kendisi değil, onun üzerinden elde edilmek istenen başka bir faydadır (Devvânî, 2019, s. 68-69).

3.4. Adalet

Devvânî, adaleti erdemlerin ortada uyum ve denge içerisinde birleşmesiyle oluşan kurucu ilke olarak temellendirir. Bu denge düzleminde ifratı ‘zulüm’, tefriti ise ‘inzilâm’ olarak adlandırır. Ona göre her erdemin karşısında iki erdemsizlik vardır. Adaletin karşısında konumlandığı iki erdemsizlik türü ise zulüm ve zulme boyun eğmedir (inzilam). Zulüm, başkalarının haklarına müdahale etmek; zulme boyun eğmek ise haksızlığa sessiz kalma anlamına gelmektedir. Adalet bütün erdemleri kendi bünyesinde barındırırken, zulüm eksiklikleri bir araya getirerek bir tür ahlâki çöküşe neden olur (Devvânî, 2019, s. 78).

Devvânî, adaletin her zaman saf ve bozulmamış bir erdem olarak kalmadığını özellikle vurgular. Ona göre, adaletin yalnızca yüzeysel bir biçimde sergilenip, özü itibarıyla bu erdemden yoksun kalan eylemler; bireylerin ve toplulukların makam, mevki ya da maddi kazanç elde etme amacıyla adalet görüntüsü oluşturmamasından kaynaklanmaktadır. Bu tür bir yaklaşım, adaletin ahlâki ve toplumsal bir değer olmaktan çıkarılarak araçsallaştırılmasına yol açar. Oysa Devvânî’ye göre gerçek ve mutlak adalet, herhangi bir çıkar beklentisi taşımaksızın, yalnızca hakkaniyet ilkesine dayalı olarak uygulanmalıdır (Devvânî, 2019, s. 73-74). Bütün bu değerlendirmeler ışığında, Devvânî adaletin mutlak bir erdem olarak içselleştirilmesinin ancak ilahi bir destekle mümkün olabileceğini savunur. Ona göre, “Allah katından desteklenenlerin dışında hiç kimse, fitri erdem üzerine olamaz” (Devvânî, 2019, s. 102). Bu ifade, insanın doğuştan mutlak anlamda erdemli olmadığını, ancak Allah’ın lütfu ve iradesiyle bu erdemleri sonradan kazanabileceğini gösterir. Bu bağlamda, adaletin yalnızca bireysel bir ahlâkî erdem olmanın ötesinde, ilahi bir ilkeyle de desteklenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Devvânî bunu şu şekilde ifade eder: “Adalet, nefsin bir hâlidir ve nefiste gazabı, yani öfke ve şehveti yöneten bir kuvvettir. Nefis, adaleti hikmetin gereği olarak taşır, istirsal ve inkıbazda, bollukta ve darlıkta, bırakmada ve tutmada onu gereğince zapt eder.” (Devvânî, 2019, s. 50).

Devvânî, hem Kur'an'daki denge (orta yol /vasat) anlayışından hem de Aristoteles'in (m.ö. 384-322) "orta yol" (mesos) öğretisinden etkilenmiştir. Ancak onun yaklaşımında, neyin "orta" yani dengeli ve doğru olduğu, Aristoteles'in vurguladığı gibi sadece akıl ya da sezgiyle değil, esas olarak şeriat tarafından belirlenir. Akıl bu noktada yalnızca ahlâkî davranışların şekillenmesine katkı sunabilir; ahlâkın esas içeriği ise dini kaynaklardan gelir. Devvânî, orta yolu takip etmenin zorluğunu vurgulamak için bu yolu, kıldan ince ve kılıçtan keskin olan sırat köprüsüne benzetir (Çağrı, 2000, s. 508).

Adalet, insanın sahip olduğu hikmet (bilgelik), cesaret (kararlılık) ve iffet (ölçülülük) gibi temel kuvvetlerin bir araya gelerek, birbirleriyle uyum içinde hareket etmesi ve anlaşması sonucunda mümeyyiz kuvveye (aklın seçme yetisine) bağlı kalmasıyla ortaya çıkan bir erdemdir. Devvânî'ye göre, bu üç kuvvenin uyumlu bir biçimde anlaşması, bireyin hevâ kaynaklı içsel çatışmalardan korunmasını sağlar. Böylece birey, nefsin aşırı eğilimleri ve içsel kuvvetlerin birbiriyle çelişmesinden doğan şaşkınlık ve tereddütten kurtulur ve doğruyu yanlıştan ayırt edebilme yetisini kazanır (Devvânî, 2019, s. 53). Bu sürecin bir sonucu olarak, bireyde insaf (hakkaniyet) ve intisaf (hakkını alma bilinci) gelişir. Yani kişi, yalnızca başkalarına karşı değil, kendisine karşı da adil olmayı öğrenir. Adaletin bu şekilde gerçekleşmesi, insanın içsel kuvvetlerini dengeleyerek ahlâkî bütünlüğünü korumasına yardımcı olur (Devvânî, 2019, s. 53).

Devvânî, burada önemli bir noktaya dikkat çeker: Bu üç erdemden herhangi biri diğerleriyle etkileşime girmediği sürece, o erdemın sahibi hakiki anlamda övgüyü hak etmez. Yani hikmet, cesaret ve iffet tek başlarına yeterli değildir; bu kuvvetlerin birbirini tamamlaması ve adaletin gerçekleşmesini sağlaması gerekir. Bu durum, erdemlerin ancak bir bütün olarak insanı olgunlaştırdığı ve bireyin ahlâkî değer kazanmasının ancak bu denge içinde mümkün olduğu fikrini ortaya koyar (Devvânî, 2019, s. 53). Buradan şu anlaşılır ki; Devvânî'ye göre adalet, yalnızca bir ahlâkî ilke değil, bireyin nefsinı yönetmesi ve içsel çatışmalarını kontrol altına alması için de vazgeçilmez bir unsur olarak görülmelidir. Bu, kişinin hem kendi iç dünyasında hem de dış dünyadaki sosyal ilişkilerinde istikrar ve hakkaniyet sağlamasının temel koşuludur (Devvânî, 2019, s. 53).

Adaletin ifrâtı zulüm (aşırılık), tefrîti ise inzilamdır (zulme boyun eğme). Zulüm başkalarının mallarına/haklarına saldırı; zulme boyun eğmek ise haksızlığa sessiz kalmaktır. Bazı âlimler her iki durumu da zulüm sayar. Çünkü zulüm ister başkasına ister kişiye yönelik olsun adaletin zıddı olarak

Bekmezci, Erdoğan, Justice as the Axis of Moral Virtues: The Pursuit of Balance and Moderation in the Thought of Jalāl al-Din Dawwānī bütün eksiklikleri içinde barındırır. Nitekim Devvânî'nin *Ahlâk-ı Celâlî* eserinde aktardığı üzere Şeyhülislâm Abdullah Ensarî şöyle demiştir; “*İncitme yoksâ günah da yoktur*” Çünkü ister kendine ister başkasına yapılsın her günah bir zulümdür (Devvânî, 2019, s. 78-79). Bu tespitlerden yola çıkarak; zulüm yalnızca başkalarına yapılan bir haksızlık değil aynı zamanda bireyin kendisine yönelttiği sessizlik ve boyun eğişle de tezahür eder. Gerçek adalet ise hem başkasının hakkını korumayı hem de kendine yapılan haksızlığa karşı durmayı gerektirir.

Bu doğrultuda Devvânî, adaleti yalnızca nazarî bir fazilet olarak değil aynı zamanda amelî davranışlarla da iç içe girmiş, çeşitli ahlâkî faziletlerle desteklenen dinamik bir yapı olarak ele alır. Ona göre adalet; sadakat, ülfet, vefa, şefkat, sıla-i rahim, mükâfat, iyi ilişki, güzel yargı, sevimlilik, teslimiyet, tevekkül ve ibadet olmak üzere on iki alt erdemle tamamlanır (Devvânî, 2019, s. 61). Bu faziletler adaletin bireysel ve toplumsal hayatta görünür kılınmasını sağlayan temel unsurlar olarak değerlendirilmektedir. Bu anlamda adaletin birey ve toplum hayatında nasıl kök saldıgını anlamak için Devvânî'nin belirlediği on iki alt erdemi tek tek incelemek gerekir. Bunlar;

Sadâkat: Sadık dostluktan ibarettir. Sevgiyi, bağlılığı ve ikilikten uzak kardeşliği temsil eder. Aklın gerektirdiği yerde ayrışmayı değil, birlik içinde kalmayı amaçlar.

Ülfet: Bu erdem, toplumsal uyumun bir temelidir. İnsanların birbirine yardımda görüş birliği içinde olması ve aynı birlik içerisinde olmayı ifade eder.

Vefa: Verilen sözleri çiğnememek, hukuku koruma ve uygulama anlamı taşır.

Şefkat: Bir insanın maruz kaldığı olumsuz durum karşısında üzüntü ve derin bir hassasiyet duyarak bu uygunsuzluğu ortadan kaldırmak için bilinçli çaba göstermesidir.

Sıla-i rahim: Akrabalık bağlarını servet ve refahta sürdürmek, onlara yardım etmektir.

Mükâfat: Yapılan iyiliğe misliyle veya daha fazlasıyla karşılık vermek.

İyi ilişki: Bireyin elindeki imkânları adil bir biçimde paylaşırken, adalet ilkesine sadık kalmak kaydıyla yakın ilişkide bulunduğu kişilere yönelik kayırmacılıktan uzak bir tutum sergilemesidir.

Güzel yargı: Kişinin başkalarının haklarına saygı göstermesi ve bu durumda herhangi bir övgü beklentisine ya da kınamaya muhatap olmaktan

kaçınmasıdır.

Sevimlilik: Sevimlilik, kişinin güzel sözler, cömertlik, saygı gibi diğer olumlu iletişim yolları aracılığıyla; erdemli, denk ve uyumlu kişilerle sevgi, yakınlık ve dostluk kurma çabasıdır.

Teslimiyet: Bireyin ilahî hükümlere, şer'î kurallara, peygamberî düzenlemelere, şariat imamları ile tasavvuf önderlerinin belirlediği usul ve merasimleri; kişisel eğilimlerine aykırı olsa bile, gönülden bir rıza ve içten bir kabul ile yaklaşmasıdır.

Tevekkül: İnsan gücünü ve imkânlarını aşan, değiştirilmesi mümkün olmayan durumlarda; aşırılıklardan, eksikliklerden, aceleciliğin ve ertelemenin doğurduğu tedirginliklerden uzaklaşarak, tüm işi en güzel Vekil olan Allah'a havale etmektir.

İbadet: İnsanı yokluğun karanlığından çıkarıp, Allah'ın ihsan ve keremiyle varlık sahnesine taşıyan hakiki Mebde'yi tazim etmek, şariat hükümlerine tâbi olarak takva ile yaşamak ve dinin emirlerini yerine getirmektir (Devvânî, 2019, s. 62-65).

Bu alt erdemler bir araya geldiğinde adalet hem bireyin iç dünyasında hem de toplumda tam anlamıyla tecelli eder. Devvânî, adaleti sadece hukuksal bir düzen aracı olarak değil; ahlâki, ruhsal ve metafizik bir denge hâli olarak görür. Bu unsurlar adaletle eklenen parçalar olmayıp, adaletin hayatta nasıl tezahür ettiğini gösterir. Devvânî'ye göre adalet; hikmet, şecaat, iffet erdemlerinin merkezi konumundadır. Yukarıda zikredilen alt erdemler insan hayatında üç şekilde kendini gösterir: Birincisi yaratıcı ile olan; ikincisi insanlarla olan; üçüncüsü ise kişinin kendisiyle olan ilişkilerinde (Gafarov, 2007, s. 149). Örneğin sadâkat ve vefa, verilen söze sadık kalmayı ve emaneti teminat altına alarak adaletin Allah ile olan yönünü kuvvetlendirir. Şefkat, ülfet ve sevimlilik; kırmadan, incitmeden ve dışlamadan saygılı bir biçimde iletişim kurmayı sağlar. Bu da adaletin toplumsal huzur boyutunu gösterir. İbadet ise, kulun yaratıcısına borcunu ve sorumluluklarını yerine getirmesidir. Tevazu ise kişinin dengeli ve ölçülü davranmasını sağlar. Böylece adalet; niyette ve davranışta tezahür eder. Bu bilgilerden hareketle bahse konu on iki alt erdem adaletin tamamlayıcı unsurları olmayıp bilakis adaletin farklı alan ve aşamalarında kendini gösteren hallerdir. Bu da gösterir ki adalet; teoriden pratiğe etkisi birçok alanda görülen erdemlerden biridir.

Adalet erdemine benzeyen erdemsizliğe gelince; adaletle ilgili eylemlere benzeyen bazı davranışlar, gerçekte adalet süsü taşımayan bir topluluktan sadır olur. Bu türden bir erdemsizlik, makam, mevki ve malı artırmak

Bekmezci, Erdoğan, Justice as the Axis of Moral Virtues: The Pursuit of Balance and Moderation in the Thought of Jalāl al-Din Dawwānī amacıyla, ya riyâ ve süm'a⁹ yoluyla ve yahut bu yollar aracılığıyla halkın gönlünü kazanmak maksadıyla söz konusu topluluktan ortaya çıkar (Devvânî, 2019, s, 73-74).

Mutlak adil kişi, güçlerini adalet, denge ve itidal prensibine göre kullanan; bütün davranışlarını aklın hükmüne uyarak ve itidal yolunu takip ederek ortaya koyan kişidir. Bu nedenle, hiçbir kuvvet, aklın kendisine tayin ettiği ölçü ve adalet sınırlarının dışına çıkmamalı ve diğer kuvvetlere üstünlük sağlamamalıdır. Ayrıca bu kişi, kendi gibi insan olanlarla ilişkilerinde, yani toplumsal bağlamda da bu adalet anlayışını sürdürmelidir (Devvânî, 2019, s, 74).

Kuvvetlerin amacı, her zaman erdemleri esas almak olmalıdır. Bunun dışında hiçbir şey onun hedefi veya maksadı olmamalıdır. Bu sağlandığında, nefis ve ruhta, genel edebe uygun bir ruhsal yapı meydana gelir ve böylelikle kişinin tüm tesirleri ve eylemleri itidal ile süslenir; bozulmanın çirkinliğinden uzaklaşır (Devvânî, 2019, s. 74).

Diğer erdemler de bu prensiplere göre değerlendirilmelidir. Böylece doğru ile yanlış, hile ve düzenbazlık ile dürüstlük ve samimiyet, sahte para ile gerçek para, doğru kişi ile yalancı kişi, hile yapanla dürüst davranan, hakkı bâtila karıştırılanla hakkı hak, bâtilı bâtil olarak bilen kişi arasındaki fark belirgin bir şekilde ortaya çıkmış olur. Bu belirtilen ifadeler ve hususlar açıkça adalet sistemine işaret etmektedir (Devvânî, 2019, s. 74). Dolayısıyla adalet, sadece erdemleri düzenleyen bir ölçü değil, aynı zamanda doğru ile yanlış, hak ile batılı birbirinden ayırmayı sağlayan temel bir erdemdir. Bu da adaletin, bireysel ve toplumsal alanda bütün erdemlerin mihveri bir yerde olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Bu çalışmada, Celâleddin Devvânî'nin adalet anlayışını İslâm ahlâk felsefesi perspektifinden ele alarak adaletin bireysel ve toplumsal düzeydeki işlevsel boyutları ortaya konmuştur. Buna bağlı elde edilen bulgular doğrultusunda Devvânî'nin, adaleti yalnızca teorik bir erdem olarak değil aynı zamanda bireyin içsel dünyasından toplumsal yapıya taşınan temel bir denge ilkesi olarak değerlendirdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Devvânî'ye göre adalet; hikmet, şecaat ve iffetin dengeli birleşimiyle

⁹ Riyâ görmeyi, süm'a ise işitmeye delalet eden gösterişi ifade etmek için kullanılır.

oluşan ve bu üç temel yetinin uyumlu işleyişine dayanan kapsayıcı bir fazilettir. Bu yönüyle adalet, hem bireyin içsel dengesini temin eden hem de toplumsal düzenin istikrarını sağlayan merkezi bir erdem konumundadır. Çalışmada ayrıca adaletin ifrat ve tefrit arasında yer alan vasat bir denge olduğuna dikkat çekilmiş; zulüm ve inzilâm gibi uç davranışlardan sakınılmasının gerekliliği vurgulanmıştır.

Devvânî'nin, adaletin dünyevî çıkarlar uğruna kullanıldığı istismar edilmesine karşı geliştirdiği eleştirel tutum da çalışmanın önemli tespitlerinden biridir. Ona göre adalet; servet, makam, mevki veya güç elde etmenin aracı değil; kaynağının ilahî ve aklî ilkelerden alan müteâl bir varoluş değeridir. Bu bağlamda adalet, yalnızca toplumsal bir düzen ögesi olmayıp, aynı zamanda insanın nefsi terbiyesi ve ahlâkî olgunluğu açısından da vazgeçilmez bir unsurdur. Bununla birlikte, Devvânî'nin sadâkat, vefa, tevekkül, ibadet ve şefkat gibi tamamlayıcı erdemler aracılığıyla geliştirdiği bütüncül adalet anlayışı, adaletin yalnızca soyut bir ideal değil, bireysel yaşam ve toplumsal ilişkilerde somut bir ahlâkî gerçeklik olarak yaşanabilirliğini ortaya koymaktadır. Siyasal düzlemde ise Devvânî, adaletin tesisinin ancak ahlâkî liyakate sahip yöneticiler eliyle mümkün olabileceğini vurgulayarak, yönetim ahlâkı bağlamında önemli bir ilkesel duruş ortaya koymuştur.

Sonuç olarak; Devvânî'nin adalet anlayışı, İslâm ahlâk felsefesi geleneği içinde hikmet, şecaat ve iffetin dengeli birlikteliğine dayanan klasik erdem teorisini esas alırken; aynı zamanda şer'î ölçülerle uyumlu, uygulanabilir ve bütüncül bir adalet tasavvuru sunmaktadır. Bu yönüyle Devvânî'nin düşüncesi hem bireysel ahlâk eğitimi hem de siyasal etik bağlamında modern tartışmalara katkı sağlayabilecek nitelikte kuramsal bir temel sunmaktadır. Elde edilen bulgular, Devvânî'nin düşüncesinde adaletin hikmet, şecaat, iffet dengesine dayandığını ve şer'î temeller üzerine kurulduğunu göstermektedir. On iki alt erdem adaletin; niyet, davranış ve sonuç evrelerindeki tezahürlerini ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Akarsu, B. (1998). *Mutluluk Ahlakı* (İnkılâp).
- Akgün, C. (2024). İslam ve Adalet. İçinde A. K. Cihan & A. Kuşat (Ed.), *İslâm Medeniyeti Bağlamında Adalet*. Kimlik Yayınları.
- Alkan, Y. (2018). *Aquinas ve Abelard'ta Adalet Ve İktisadi Adalet Justice and Economic Justice in Aquinas and Abelard*. 1(2), 151-160.
- Anay, H. (1994). Devvânî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C.

Bekmezci, Erdoğan, Justice as the Axis of Moral Virtues: The Pursuit of Balance and Moderation in the Thought of Jalāl al-Din Dawwānī

9). TDV Yayınları.

Apaydın, H. Y. (2018). Adalet Nedir? Mahiyet ve Keyfiyet. *Bilimname*, 35/1.

Aristoteles. (2024). *Eudemos'a Etik* (F. Akderin, Çev.). Say Yayınlar.

Aristoteles. (2024). *Nikomakhos'a Etik* (S. Babür, Çev.; 12. bs). BilgeSu.

Bulut, Z. (2021). Celaleddin Devvânî'nin İslam Ahlak Felsefesindeki Yeri. *Danışname*, 2, 41-65.

Çağrıçı, M. (2000). İffet. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*: C. 21. TDV Yayınları.

Çağrıçı, M. (2010). Şecaat. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 38). TDV Yayınları.

Çiçek, M. (2020). Aristoteles'in Adalet Anlayışı. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1-11.

Demirdal, M. B. (2019). İnsan Haklarının Temellendirilmesine Yardımcı Bir Kavram: Adalet İlkekeri. *İnsan Hakları Yıllığı*, 37, 1-35.

Demirkol, M. (2011). *Nasîreddin Tûsî'nin Ahlâk Felsefesine Etkisi*. Fecr Yayınları.

Devvânî, C. (2019). *Ahlâk-ı Celâlî* (E. Okumuş, Çev.; 1.Baskı). Fecr yayınları.

Fahri, M. (2021). *İslam Ahlâk Teorileri* (6.). Litera Yayıncılık.

Farabî. (2016). *İdeal Devlet* (A. Arslan, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Farabî. (2020). *Mutluluğun Kazanılması* (A. Arslan, Çev.; VIII). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Gafarov, A. (2007). *Nasîruddîn Tûsî'nin Ahlâk Felsefesi*. İsam Yayınları.

Gafarov, A. (2014). Nasîruddîn Tûsî'nin Ahlâk Felsefesinde Adâlet Kavramı. İçinde M. Demirkol & M. E. Kala (Ed.), *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri* (ss. 754-764). Kalkan Matbaacılık.

İbn Miskeveyh. (2022). *Tehzîbu'l-Ahlâk* (A. Şener, İ. Kayaoğlu, & C. Tunç, Çev.; 5.). Büyüyenay Yayınları.

İbn Sînâ. (t.y.). *Metafizik El-İlahiyat, Kitab'ü-ş Şîfa* (E. Demirli & Ö. Türker, Çev.). Felsefus Yayınları.

İstanbulî, İ. M. (2014). *Ahlâk-ı Ududiyye ŞerhiŞerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye* (S. Çınar, Çev.; 1.). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Jaeger, W. (2024). *İlk Yunan Filozoflarında Tanrı Düşüncesi*. İthaki Yayıncılık.

Osmanoğlu, Ö. (2011). *Ortaçağ Siyaset Felsefesinde Adalet* [Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özdemir, R. (2023). *İslâm Düşüncesine Göre Adâlet ve Adâletin Önündeki Engeller*.

Platon. (2024). *Devlet* (S. Eyüpoğlu & M. A. Cimcoz, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Saruhan, M. S. (2000). *İslâm Ahlâk Felsefesinde Bilgi ve Hürriyet*. Ankara Üniversitesi.

Saruhan, M. S. (2015). Erdemlerin Erdemi: Adâlet. *Adam Akademi*, 5(1), 14.

Bekmezci, Erdoğan, Ahlâkî Erdemlerin Mihveri Olarak Adalet: Celâleddin ed-Devvânî'nin Düşüncesinde Denge ve Ölçü Arayışı

Saruhan, M. S. (2024). *İslam Ahlak Felsefesinde Bilgi ve Hürriyet* (1.). Fecr Yayınları.

Toktaş, F. (2016). Bn Sînâ'nın "Risâle fî 'İlmi'l-Ahlâk" risalesinin takdim, tahkik ve çevirisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergi*, 43, 7-52.

Topaloğlu, B. (1988). Adl. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: C. 1*. TDV Yayınları.

Tusî, N. (2021). *Ahlâk-ı Nâsırî* (A. Gafarov & Z. Şükürov, Çev.; 5.). Litera Yayıncılık.

Üçer, İ. H. (Ed.). (2017). Celâleddin ed-Devvânî. İçinde *İslam Düşünce Atlası* (C. 3).